

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА
MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XXXVI

Редакциони одбор
СРЂАН КАТИЋ, ВЛАДЕТА ПЕТРОВИЋ,
ДРАГАНА АМЕДОСКИ, ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ,
ЈЕЛЕНА ИЛИЋ МАНДИЋ, ЉУДМИЛА КУЗМИЧЕВА,
ГАБРИЕЛА ШУБЕРТ, ЛИЛИАНА СИМЕОНОВА

Одговорни уредник
СРЂАН КАТИЋ

Београд
2015

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

Мирјана О. МАРИНКОВИЋ*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Београд

ПОПИС МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА ИСЕЉЕНОГ ИЗ УЖИЦА У РОГАТИЦИ 1863. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је приређен попис групе становника Ужица муслиманске вере, која се после исељавања на основу одлука конференције у Канлици нашла у Рогатици, у Босанском пашалуку. У уводном тексту је указано на околности које су довеле до тога да се та група нађе у Рогатици, и на мере које је османска власт предузимала ради њиховог збрињавања. Када је реч о самом попису, који је саставни део једног извештаја Мехмеда Селима, управника кадилука Челеби-пазар (Рогатица), дати су подаци о дипломатичким и палеографским особинама документа, и указано је на карактеристичне елементе у начину пописивања исељених. Документ је приложен на турском и на српском језику.

Кључне речи: Османско царство, Кнежевина Србија, Ужице, Рогатица, исељавање, попис.

У Оријенталној архивској колекцији (*Ориентална архивна колекција*) Народне библиотеке *Св.Св. Кирил и Методиј* у Софији, Република Бугарска, у *Фонду 198 А, архивској јединици 200*, чува се *Попис* дела исељеног муслиманског становништва из Ужица, које је привремено, у

*nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

*mirjana.marinkovic65@gmail.com

**Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

јуну 1863, било смештено у касаби Челеби-пазар (данас град Рогатица у Републици Српској, Босна и Херцеговина). Документ је настао 23. јуна те године, и састоји се од два листа. Делимично је физички оштећен. Писан је обичним црним мастилом, на турском језику и арапским писмом.¹ Његов настанак директно је повезан са кризом која је избила 1862. у односима између Кнежевине Србије и сизеренског двора, односно Османског царства. Корени те кризе сежу у време Једренског мира 1829, и успостављања аутономне српске државе 1830. године.²

Сагласно првом хатишерифу из 1830, којим је утемељена Кнежевина Србија, предвиђено је да у њој остане шест османских гарнизона, и то у градовима Београд, Смедерево, Кладово, Шабац, Соко и Ужице. По тадашњој терминологији реч *град* заправо је означавала утврђење, јак фортификацијски објекат, у чијем је подграђу живело цивилно становништво. Тако је било и у случајевима наведених центара. Урбана насеља имала су статус вароши или касаба, и кроз цео период османске власти до 1830. одсликавала су разнолику етничку карту Османског царства. У београдској вароши је, на пример, поред православног становништва, међу којима је било највише Срба, али и Грка и Цинцара окупљених у трговачке колоније, живео и велики број муслимана, који су претежно били српског порекла. У другим местима заступљеност несловенског становништва била је знатно мања, али је такође постојала. Први хатишериф предвиђао је иселјавање муслиманског становништва из Кнежевине Србије, али то није реализовано из неколико разлога, од којих

¹ Факсимили тог документа у овом тренутку нису доступни из техничких разлога. Међутим, приређивачи су имали потпуни увид у његов аутограф, и имају потпуну одговорност за веродостојност транскрипције на савремено турско писмо и превод на српски језик.

² Атрибуције нове српске државности су од 1830. биле оличене у независној унутрашњој управи и успостављању јасне граничне линије према остатку Османског царства. Међутим, статус Кнежевине Србије као трибутарне државе био је видљив у непостојању три битна елемента независности: права дипломатског представљања у иностранству (*jus legandi*), права објаве рата (*jus belli gerendi*) и права склапања међудржавних уговора (*jus contrahendi*). Србија је имала своју војску, полицију, судове, школски систем, министарства. Такође је добила и први Устав 1835, који је, уз сагласност силе покровитеља, Русије, замењен тзв. *Турским уставом* из 1838, датим у виду новог хатишерифа од султана Махмуда II. Слобода вере у њој била је потпуна. О успостављању Кнежевине Србије и њеним надлежностима, односу према Порти и покровитељској сили Русији опширније Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, *passim*.

су најважнија била два: јака зима 1830–1831, и противљење самог муслиманског становништва, ослоњеног управо на војничку снагу шест поменутих гарнизона.³

У Београдском пашалуку, за Османско царство стратешки изузетно важној пограничној провинцији, муслиманско становништво претрпело је велике демографске губитке у три хабзбуршко-османска рата вођена на том простору (1683–1699, 1716–1718, 1737–1739), од којих никада није успело да се у потпуности опорави. Насупрот томе, православни српски елеменат брзо је насељавао слабо настањене области у тој провинцији. Нови становници стизали су из области Херцеговине, Босне, Старе Србије, Вардарско-Моравске долине, Торлака и Шоплука. Уочи избијања Првог српског устанка 1804, Београдски пашалук је имао између 200–230 хиљада и 350 хиљада становника, од чега је било само око 10% муслимана српског порекла. У суседном Босанском ејалету, на пример, живело је више православних него у Београдском пашалуку, али је тамо био знатно већи број муслимана, који су били значајан ресурс у попуни османског армијског састава, па је успешан устанак већих размера на том простору био немогућ.⁴ Муслимани су били настањени углавном у урбаним центрима, варошима, паланкама и касабама, док су православни сачињавали сеоско аграрно друштво, чувајући своју локалну, *кнежинску самоуправу*, која је одговарала и државним властима ради лакшег прикупљања пореза и одржавања реда и мира.

Током прве половине 19. века, али и у каснијем периоду, Османско царство било је суочено са избегличким (мухаџирским) проблемом. Реч *мухаџир* (*muhâcir*), изворно арапског порекла, означавала је неког ко напушта једну и настањује се у другој држави.⁵ У суштини, то се посебно односило на муслиманско становништво које се исељавало из области које су освојиле немуслиманске државе, или територије над којима Османско царство није задржало ефективну контролу.⁶ Тај проблем се јавио још у време Великог бечког рата (1683–1699), када је Хабзбуршка монархија запосела готово цео Панонски басен, а постојао је и у 18. веку, посебно након губитка Крима миром у Кучук-Кајнарџију 1774. године. И

³ Исто, 14–17; *Историја српског народа* V/1, 120–121 (Владимир Стојанчевић); N. Radosavljević, *Užice, The Varosh and the Nahiya in the Times of Fear 1804–1862*, *Études Balkaniques* XLIX, 3–4 (Sofia 2013) 119–120.

⁴ М. Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815*, *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, Бања Лука 2004, 19.

⁵ F.Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999, 665.

⁶ *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, İstanbul 1995, 789.

неки припадници кримске династије Гирај, која је вековима управљала овим вазалним ханством, одлучили су да се настане јужно од Дунава, иако им је руска влада гарантовала ханско достојанство и материјалну сигурност у виду редовних апанажа. Током 19. века растао је и број мухацира са Кавказа, пре свега Черкеза, али и припадника других народа, који су због својих ратничких квалитета делом насељавани у европски део Османског царства, како би учествовали у његовој одбрани уколико би се за тим указала потреба. Мухацир је, дакле, био избеглица са простора које су запоселе различите хришћанске силе, а османска држава се старала да њихов статус регулише и, колико је била у могућности, материјално их збрине.

Када се ради о муслиманима иселеним са простора Кнежевине Србије, треба истаћи две важне чињенице: посматрано у строго правном смислу (*de jure*) они нису били истоветни са мухацирима из других земаља, јер је Кнежевина и даље формално била део Османског царства; друго, промена религијске структуре становништва на том простору, која је постепено почела већ после окончања Другог српског устанка 1815. и поделе надлежности између османских власти и органа српске самоуправе, није у бити имала и обележја промене етничке структуре. И православни и муслимански становници на тој територији били су српског етничког порекла и истог језика. Само је мали број османских државних чиновника, који су дошли са стране, био несловенског, односно несрпског порекла. Припадници обе заједнице поседовали су свест о заједничком пореклу, неки и о ближим или даљим родбинским везама. Међутим, док су православни Срби били заговорници обнове државности и стварања модерне националне државе, њихови муслимански сународници били су противници било каквих реформи. То је две заједнице суштински раздвајало, посебно у време када није било ни назнака о коренитим променама у Османском царству, које је касније донео Танзимат.⁷ Православни Срби су своје сународнике муслимане називали једноставно *Турцима*, при чему су их разликовали од *правих*, или *царских Турака*.⁸ Муслимани су, пак, своје православне сународнике

⁷ И. Ортајл, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 78–83.

⁸ *Прави Турци*, назив коришћен за Турке у народносном смислу, о којима је међу Србима готово увек постојало добро мишљење, јер су се углавном држали закона и поштовали права припадника немуслиманских религија, док је локална муслиманска аристократија била склона корупцији и злоупотреби власти, што је на европској периферији Османског царства крајем 18. и почетком 19. века била честа појава. Немирну ситуацију у граничним европским областима империје у

често називали *Власима*. Ти називи, који су их на први поглед толико разликовали, нису имали никакве везе са етничким пореклом, али су потврђивали дубоке разлике у погледу припадности различитим религијама, и државотворним концептима и идејама.

Такав однос био је видљив и на примеру важног регионалног центра, Ужица. Око тврђаве се, убрзо по османском освајању, већ у 16. веку формирала велика варош оријенталне физиономије, са већинским муслиманским становништвом, такође српског порекла, и малим бројем православних становника српске народности. Залеђе Ужица било је насељено готово искључиво српским православним становништвом.⁹

У мирнодопско време, односи припадника две вере били су добри, иако је постојала неједнакост муслимана и хришћана пред законом. Због снажног гарнизона, који је и у време великих ратова крајем 17. и током 18. века био тешко освојива препрека и хабзбуршким армијама, у Ужичкој нахији није било ни видне узурпације власти до које је дошло када су одметнуте јаничарске старешине, (*дахује*) 1801. убиле београдског везира Хаци Мустафа-пашу и завеле нелегитимну власт праћену терором, што је и довело до Првог српског устанка 1804. године. На Ужичку нахију устаничке операције пренеле су се тек 1805, у време када побуна против узурпатора прераста у националну револуцију, односно у рат за независност.¹⁰

Међутим, већ по окончању Другог српског устанка 1815, када постепено почињу да се формирају српске институције власти, јављају се и већи неспоразуми у ужичкој вароши, јер су надлежности османских и српских структура још увек биле испреплетане и нејасно разграничене. Неколико крвавих обрачуна и бројни мањи сукоби до којих је дошло у периоду од 1815. до стварања Кнежевине Србије 1830, били су резултат како деловања агресивних изгредника, тако и међусобног неповерења и страха. При томе су српске власти под чврстом руком кнеза Милоша Обреновића успевале да контролишу ситуацију међу православним становништвом и обуздају ратоборне појединце, док је ауторитет носилаца османских власти код муслимана био све слабији, како због недовољног броја војника, тако и због корумпираних чиновника и веза

том периоду Вера Мутафчиева карактерише као *Крвалијско време*. В. Мутафчиева, *Крдалијско време*, Софија 1993, 5.

⁹ *Историја Титовог Ужица* 1, Титово Ужице 1989, 189–194 (О. Зиројевић).

¹⁰ Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Београд 1949, 243–249, 411–420; Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-окружје у времену страха 1788–1862*, Ужице 2013, 134–135.

дела спахија са босанским јаничарима и њиховим старешинама, који суизмакли контроли централних власти.¹¹

После стварања аутономне Кнежевине Србије 1830, ужичку варош нису карактерисале истоветне демографске промене као у њеним другим деловима. До тада је све урбане центре сем Београда, који нису били уз шест преосталих османских гарнизона, напустила већина муслиманског становништва. Своју непокретну имовину они су углавном продали православним становницима у залеђу или српским досељеницима из других области, и иселили се на простор који је остао под чврстом и непосредном османском контролом. Пример за то је касаба Ваљево, која се такође налази у области западне Србије, 60 километара северно од Ужица. До 1830. највећи број ваљевских муслимана продао је своја имања и иселио се. Цигани муслиманске вере, који су остали у Ваљеву, временом су примили православље. Међутим, тадашњи исељеници из Ваљева нису могли бити сматрани мухадирима у правом смислу те речи. Прво, они су долазили из једне од још увек постојећих административних јединица Османског царства, Београдског пашалука, и друго, били су економски збринуте новцем од продаје сопствене имовине.¹² Насупрот томе, број становника муслиманске вере у Ужицу је растао, и оно је по томе било јединствен случај у Србији.

Ужичка варош је имала све карактеристике оријенталне урбане средине. Након стварања Кнежевине Србије 1830, у њу се досељава све више православних становника, али је муслимани не напуштају. Све до кризе 1862. муслимани ће у Ужицу бити већина. По савременим статистичким подацима, који су приближно одговарали стварном стању, године 1844. у Ужицу је живело 3.695 муслимана у 723 куће, и 707 православних у 174 куће.¹³ Нешто касније, године 1855, у Ужицу је живело 5.392 муслимана (од чега 382 Циганина муслиманске вере) у укупно 689 домова. Број православних до тада је порастао на 1.746 становника. Прогресија којом је растао број православних становника била је велика: године 1822. је, на пример, било само 215 хришћанских харачких пореских обвезника.¹⁴

¹¹ *Историја Титовог Ужица* 1, 340–343 (Р. Љушић); Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-окружје у времену страха 1788–1862*, 141–145.

¹² В. Кривошејев, *Ваљево, настанак и развој града*, Ваљево 1997, 67; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 147. У раздобљу од 1815. до 1830. још увек није постојала Кнежевина Србија.

¹³ Љ. Стојановић, *Старо Ужице*, Гласник Српског географског друштва 7–8 (Београд 1922) 160.

¹⁴ На истом месту.

Повремени сукоби ужичких муслимана са православним суседима, који су настављени и по стварању Кнежевине 1830, делом су проистицали и из чињенице да су они у сваком погледу били под јурисдикцијом османских, а не српских државних власти, па су међусобни неспоразуми због различитих надлежности споро решавани. Власти Кнежевине на то су одговарале мерама економског бојкота, као и покушајима пресељења српског становништва, пре свега занатлија и трговаца, на другу локацију, чиме је оживела до тада замрла Пожега, али ни то није довело до исељења ужичких муслимана. Штавише, њихов број је порастао досељавањем истоверника из Чачка и других места која су напустили.¹⁵

Ужичка муслиманска варош заузимала је највећи део подграђа око реке Тетиње, и била је уређена по уобичајеном систему махала. У Ужицу је био развијен и муслимански верски живот. Број џамија и месцида је током 19. века различито процењиван. Године 1862. није их било мање од 12, колико је пописано у *Списку муслиманских имања* сачињеном након исељавања. Ту је била и чувена *Шејхова џамија*, при којој је деловао шејх Мухамед Ужичанин, иницијатор побуне против локалних власти 1741. због неправди које је чинила становништву обе вере. У граду су постојале и муслиманске верске школе.¹⁶ Ужички мостови, од којих су

¹⁵ Мере економског притиска према муслиманском становништву у Кнежевини које није прихватило њено поданство биле су различите. Кнез Милош забрањивао је својим поданицима да њихова имања узимају под закуп, и дозвољавао је само куповину, чиме су она трајно мењала власнике. Нова реалност донела је и укидање феудалних односа до 1835, чему су се преостали припадници спахијског реда неуспешно противили, јер су њихова имања углавном остала под контролом нових власти Кнежевине Србије. Те године кнез Милош Обреновић је забранио и улазак ужичким спахијама у околна села у којима су некада имали мулкове, јер нису прихватили српску грађанску власт, па им је преостало само да их продају. О томе је обавештен и београдски мухасил, Мехмед Вехици-паша, али није имао никакве могућности да то спречи. Како су и султанови хатишерифи били правна основа таквих решења кнежевских власти, појас земље око Ужица који је остао у поседу муслиманског становништва био је знатно сужен. М. Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Београд 1999, 73; Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-околује у времену страха 1788-1862*, 147-148.

¹⁶ *Историја Титовог Ужица* 1, 441 (В. Мацура). У неким подацима савременика помиње се већи број исламских богомоља. Феликс Каниц је сматрао да је 1860. било чак 35 џамија и медреса, али то је вероватно претерано, јер други путописац, Србин из Хабзбуршке монархије Јоаким Вујић, наводи да их је 1826, дакле у време још увек присутне непосредне османске власти у Београдском

неки били вредна архитектонска дела, такође су грађени у препознатљивом оријенталном стилу.¹⁷ У делу вароши насељеном православним Србима, постојале су две православне цркве, саграђене 1828. и 1844. Све интензивнији и развијенији друштвени и привредни живот одвијао се одвојено од оријенталне чаршије. У том делу Ужица су били српски органи власти, установе и институције: Суд, Начелство окружја ужичког, полиција, војска, школе. Оно што није било могуће разделити, биле су варошке саобраћајне артерије, улице и мостови, као и путеви у околини. Над њима су обе стране желеле контролу.

Године 1862. дошло је до кризе у односима између Кнежевине Србије и Османског царства. Узроци који су до тога довели су дубоки, и пре свега се налазе у новој државној политици кнеза Михаила Обреновића¹⁸, који је почео озбиљне реформе у циљу снажења Кнежевине Србије. Порту је највише забрињавао његов ослонац на Русију, праћен стварањем веће оружане силе, *Народне војске*, која је бројала око 100.000 људи, као и окупљањем и помагањем емиграната из словенских области под непосредном османском влашћу, укључујући и стварање њихових оружаних формација попут *Бугарске легије*.¹⁹ Српска влада тражила је од Порте и да се спроведе одредба из ранијих хатишерифа о исељавању

пашалуку, било око 20, од којих је само осам било употребљиво, а остале оштећене. Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века* 1, Београд 1991, 507; Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999, 126.

¹⁷ Највећи, најзначајнији и најлепши био је *Касапчића мост*. Његова употребљивост, стабилност и чврстина доказана је и тиме што је у рату 1941. издржао и прелазак тешких немачких тенкова. Срушен је у време повлачења немачке војске из Ужица 1944. године. Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-окружје у времену страха 1788–1862*, 154.

¹⁸ *Михаило М. Обреновић III*, кнез Србије, син кнеза Милоша Обреновића. Кнежевином Србијом владао је у периоду 1839–1842, а потом од 1860. до 1868, када је убијен у атентату у Топчидеру поред Београда.

¹⁹ Оружане снаге Кнежевине Србије реформисане су *Законом о Народној војсци* из 1861, а њено опремање и обучавање омогућио је руски зајам од 300.000 дуката. Народна војска може се описати као резервни, али врло мобилан састав, који се седмично окупљао ради обуке. Војска је имала све тадашње родове копнених снага (пешадија, коњица, артиљерија...). Поред Народне, и даље је као њено језгро постојала и Редовна (кадровска) војска са сталним саставом, из које су се регрутовали нови официри. Новостворена српска војска је у случају рата могла да веже значајне османске снаге, што се потврдило у време Велике источне кризе 1875–1878. *Историја српског народа V/1*, Београд 1981, 294–296 (Ј. Милићевић).

муслиманског становништва из Кнежевине, или његовом повлачењу у оквире тврђава, што је у случају Ужица физички било немогуће.

Последица погоршања односа Порте и Кнежевине одразила се и на односе православног и муслиманског становништва, што је довело до међусобних сукоба у Београду 15. јуна 1862. године. Неколико дана касније, 17. и 18. јуна, из београдског османског гарнизона бомбардована је српска варош. На то је уследио оружани одговор српске редовне војске и добровољачких јединица. Био је то први озбиљан сукоб између две стране након 47 година мира. Интервенцијом конзула великих сила који су се налазили у Београду сукоб је заустављен.²⁰ Међутим, та дешавања су се одразила не само на спољнополитичком плану, већ и у мањим провинцијским срединама. Случај Ужица је један од таквих примера, који поред општих места има и неке посебне карактеристике.

Да би се спречило продубљивање кризе и могући рат, јер је због бомбардовања Београда Кнежевина Србија тражила исељавање свих шест османских гарнизона, представници европских сила и Османског царства састали су се на конференцији у Канлици крајем јула 1862. У току њеног трајања представници Русије подржали су српске захтеве и тражили да се сви османски гарнизони и муслиманско становништво исеље из Србије, док је Хабзбуршка монархија одлучно била против тако радикалног решења. На крају је прихваћен компромис који је предложила британска дипломатија: остављање утврђења Београда, Смедерева, Кладова и Шапца у османским рукама, и исељавање гарнизона и муслиманског становништва из градова Ужице и Соко у западној Србији.²¹

Спровођење ове одлуке било је нарочито тешко у Ужицу. Догађаји у Београду појачали су узајамно неповерење између две заједнице. Свака се учвршћивала у свом делу вароши, а изгреди су постајали свакодневни. Локалне српске власти нису увек могле да спрече нападе из муслиманске вароши, али су на ширем плану деловале организованије. Окружне власти издале су 11. јула 1862. наредбу да сви припадници Народне војске који поседују оружје буду у приправности. Обе стране су удвајале страже и појачавале патроле, а већ 15. јула су куће и улице претвориле у борбене

²⁰ *Историја српског народа* V/1, 294–295 (Ј. Милићевић).

²¹ У погледу Београда, Кладова (Фетислам), Смедерева и Шапца одлучено је да се не мења ништа, јер су та места за Османско царство имала стратешки важну улогу у контролисању пловног пута до Босне рекама Дунавом и Савом. У погледу муслиманског становништва, његово исељавање од српске стране није тражено по сваку цену, већ је остављена могућност да оно настави да живи у Кнежевини Србији стављајући се под јурисдикцију њених цивилних власти. Исто, 295.

положаје. Српске власти су контролисале ситуацију у околини и тражиле од поданика Кнежевине да се уздрже од провокација, док османски командант града није увек успевао да контролише муслиманске изгреднике, који су починили више убистава. О томе да нема довољно војника да успостави потпуну контролу обавестио је и српске представнике.²² Након тога догађаји су се брзо развијали. У ноћи између 25. и 26. августа дошло је до пожара који је готово у целини уништио муслиманску и део српске вароши. Његовом брзом ширењу погодовало је то што су куће и други објекти били саграђени од дрвета, али и тренутно стање, јер се нико није усуђивао да покуша да га угаси. Највећи број становника оба дела вароши тада је остао без кућа. До тада се већ сакупила значајна војна сила са обе стране. Српска војска око вароши и у њој имала је око 1.500 војника, а на њеном челу био је пуковник Ранко Алимпих, перспективан официр који је касније постао генерал. У борбама српске редовне и народне војске са османском посадом, које су трајале од 26. августа до примирја склопљеног 13. септембра, српска војска имала је 7 мртвих и 27 рањених бораца, док су османски официри тврдили да су изгубили 32 војника. Цивилне жртве нису тачно утврђене. С обзиром на несташицу хране, српске власти су по склапању примирја поново дозволиле трговину, како цивилно становништво у муслиманском делу вароши, које је у пожару скоро све изгубило, не би страдало од глади.²³

Истог дана у Ужице је стигла мешовита комисија, састављена од османских и српских представника. Пет дана касније, 18. септембра, прочитана је *царска ирада* да се, сагласно одлукама конференције у Канлици, тврђава преда српским властима, које су морале да је униште, а да се цивилно муслиманско становништво које нема српско поданство исели у Босну. Исељавање муслиманске вароши почело је већ 19. а завршило се 28. септембра. Транспорт је обезбеђивала српска кадровска војска, а ангажоване су бројне запреге како би исељеници могли да понесу сво покретно имање. Исто се односило и на војну опрему, а посебно на артиљерију.²⁴

²² *Историја Титовог Ужица* 1, 450–451 (Ст. Игњић).

²³ Питање пожара који је готово потпуно уништио ужичку варош убрзо је разјашњено. Мада је у почетку било претпоставки да су га подметнули муслимани када су чули да ће морати да се селе, то се показало нетачним. Пожар је изазван намерно од једног српског пандура, који је запалио дрвене остатке иза радњи у сокаку у коме је било више чибукциница. Ни он сам, ни његов наредбодавац, уколико га је уопште било, вероватно нису очекивали да ће у врло кратком времену изгорети готово све. Исто, 452–454; Н. В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-окружје у времену страха 1788–1862*, 152–153.

²⁴ *Историја Титовог Ужица* 1, 454–455 (Ст. Игњић).

Тако су ужички муслимани постали мухацири, у одређеном смислу различити од других. Њихово пресељење формално је била одлука султана, дакле сопственог суверена, а не резултат бежања од непријатељске силе. Сем тога, они су одлазили из свог етничког окружења у непосредну близину, у Босански пашалук, област Османског царства такође насељену идентичним, измешаним хришћанским и муслиманским становништвом. У том погледу била је олакшана њихова адаптација. Ужички муслимани су насељени углавном у источној Босни, у географски блиским областима Тузле и Бијељине. Неки су отишли и у Босанску Крајину у околину Костајнице.²⁵

Број исељених ужичких муслимана је, по савременим српским подацима, био 2.917 одраслих и 917 деце, дакле укупно 3.834. Део њих је након исељавања премештан од места до места, што потврђује и приложени документ. Он указује на то да су се неки вратили ближе старом завичају, у Рогатицу (тада Челеби-пазар) и вероватно у Вишеград. Попис муслимана из Ужица смештених у Рогатицу потврђује да су у тренутку његовог настанка, 29. јуна 1863, у тој касаби они боравили тек 20 дана, и да су за то време добили по 30 гуруша помоћи у новцу, без обзира на пол и узраст. Тај Попис је у ствари извештај Мехмеда Селима, управника кадилука Челеби-пазар главнокомандујућем Босанског ејалета. Он на одређен начин показује и како су функционисале османске власти у тој периферној провинцији, чија је локална аристократија све до војне експедиције Омер-паше Латаса 1850, представљала највећег противника танзиматским реформама. Да су реформе почеле да се спроводе у Босанском ејалету, види се и из чињенице да је акт о новчаној помоћи мухацирима потписао и *представник хришћанског (православног) милета*, као део структуре власти.

Поред потврђивања чињенице да је у Рогатицу дошла група мухацира из Ужица, *Попис* открива и њихову структуру. Радило се о 87 лица смештених у 3 махале и два оближња села, за које је у кратком двадесетодневном периоду издвојено 2.487,00 гуруша. Међутим, очигледно је део документа изгубљен, јер се у њему помињу имена само 47 лица. Укупна сума за коју се наводи да је дата као помоћ мухацирима од 2.487,00 гуруша се поделом са 30, колико је углавном издвајано по особи, не поклапа са бројем од 87 лица, већ са 83, што указује на могућност да нису сви добили исту суму. Међутим, стање документа, који има физичка оштећења, не омогућава да се то потврди. Статистички посматрано, структура исељеника у Рогатици је била следећа:

²⁵ Исто, 454. Поред Костајнице, једна од махала добила је име *Ужице*, по старом завичају њених становника.

Број мушкараца	Број жена	Број деце	Нејасни подаци
15	17	12	3

Од чланова појединих породица нико није изостављен, јер се по имену наводе и деца најмлађег узраста. Два домаћинства била су удовичка, и на њиховом челу су биле мајке породице. Све брачне заједнице биле су моногамне. Изузев два случаја удовичких кућа, прво су пописивани сви мушкарци у породици без обзира на узраст, а за њима жене, супруга главе породице, сестре, кћери. У случају ових исељеника, очигледно се радило о неборбеном и сиромашном елементу, за који готово целу годину ни османске власти нису нашле решење о збрињавању.

Сва презимена (породична имена), у овом Попису дата су аутентично, са карактеристичним српским завршетком на *ић* (Бешировић, Карахоџић, Делић, Ахметовић), а једна од породица задржала је неизмењено старо презиме *Лазовић*. Попис се, поред навођења имена, пола и старости, одликује и занимљивим физичким описом појединаца. У недостатку идентификација попут фотографија или цртежа, тај опис је чиновницима који су делили новчану помоћ омогућавао да утврде идентитет сваког примаоца. По својим антрополошким одликама, пописани људи су несумњиво били исти као и локално српско православно становништво Ужица и околине. Од сународника православне вере разликовале су их две одлике, верска припадност и потпуна оданост идеји очувања Османског царства. Управо та идеја, а не вера, била је основа међусобних неспоразума која се повремено граничила са нетрпељивошћу, а која је довела и до оружаног сукоба 1862. Да је тако, делом потврђује и чињеница да се мањи број муслиманског становништва вољно ставио под српске грађанске власти, и примио поданство Кнежевине Србије. Након исељења преосталих османских гарнизона 1867, њима су призната сва грађанска права која су уживали припадници преовлађујуће православне вере. Решењем Државног савета од 18. маја 1868. ислам је у Кнежевини Србији и званично признат као законита религија, а муслимани у Србији су уједињени у посебну Исламску заједницу, што је потврдио и шејх-ул-ислам својом меншуром. У тим актима муслимани Србије као верска заједница и сада имају своје шеријатско-правно утемељење.²⁶

На другој страни, као и у случају поменутих исељеника, континуирано је текао и процес пресељења дела православног становништва из Босанског пашалука и области Старе Србије у Кнежевину Србију. У

²⁶ http://www.rijaset.rs/articles.php?article_id=1

тадашњим политичким превирањима мало ко је бринуо о трагичним судбинама обичних људи. У даљем тексту наведени *Попис*, односно његов сачувани део, приложен је у целини. Прво је приложен садржај Пописа транскрибован на савремени турски правопис, а затим и превод на српски језик. Места која су нечитка, или имају физичка оштећења, означена су угластим заградама са три тачке у њиховом оквиру, док је у напоменама наведен разлог нечиткости.

ПОПИС УЖИЧКИХ МУСЛИМАНА У РОГАТИЦИ (ЧЕЛЕБИ ПАЗАРУ)

Hüve

Cânib-i seniyy-ül-cevânib-i hazret-i müşir-i Eyâlet-i Bosna'ya

Çelebi Pazarı kazâsında bulunan Ujiçe Mühâcirlerin yetmiş dokuz senesi Haziran ibtidâsından yirminci gününün nihâyetine kadar işlemiş olan yevmiyeler defteridir ki ber vech-i âtî zikr ve beyân olunur.

Mahalle-i Hünkâriyye

Hâne-i Beşirovik

1

Orta boylu sarı sakallı Hafız Hasan Efendi veled-i Yüsüf

sene 31

eyyâm 20

_____ 30

Karındaşı orta boylu sarı bıyıklı Hüseyin veled-i Yüsüf

sene 28

eyyâm 20

_____ 30

Zevcesi Ayşe Hatun bint-i İsmail

sene 17

eyyâm 20

_____ 30

Karındaşı /okunaksız/ Yusuf

sene 28

eyyâm 20

_____ 30

Diğer karındaşı Devliye bint-i Yusuf

sene 25

eyyâm 20

_____ 30

Diğer karındaşı Penbe bint-i Yusuf

sene 23

eyyâm 20

_____ 30

Diğer karındaşının kızı Hanife bint-i Mustafa

sene 12

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 210

Hâne-i Karahocik

2

Orta boylu kumral sakallı Mehmed Emin Beğ veled-i Yusuf

sene 40

eyyâm 20

_____ 30

Zevcesi Şefika Hatun bint-i Osman

sene 40

eyyâm 20

_____ 30

Ođlu orta boylu ter bıyıklı Mustafa veled-i Emin

sene 16

eyyâm 20

_____ 30

Diđer ođlu orta boylu İbrahim veled-i Emin

sene 15

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 120

Hâne-i Beşirovik

3

[...]

Vâlıdesi Saliha Hatun bint-i Hasan

[...]

[...]

[...]

Zevcesi Emine Hatun bint-i Osman

Sene 30

eyyâm 20

_____ 30

Karındaşının kızı Asıfa bint-i [...]

Akrabasından orta boylu kurmal[...]veled-i Mustafa

Hâne-i Babaahmedovik

6

Orta boylu kumral bıyıklı Mustafa veled-i Mehmed

sene 29

eyyâm 20

_____ 30

Mahalle-i Hasan Beğ

Hâne-i Caka

1

Uzun boylu kumral bıyıklı Şaban nâm-ı diğ̃er Hüseyn

sene 30

eyyâm 20

_____ 30

Zevcesi Zarife Hatun bint-i Salih

sene 20

eyyâm 20

_____ 30

Kızı sabiye-i sagire Fatma bint-i Şaban

sene 1

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 90

Mahalle-i Sinan voyvoda

Hâne-i /isim yok/

1

Hanife Hatun bint-i Ömer

sene 40

eyyâm 20

_____ 30

Kızı Dervişe bint-i Salih

sene 17

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 60

Hâne-i Ahmedovik

2

Orta boylu sarı bıyıklı Mustafa veled-i Ahmed

sene 45

eyyâm

[...]

Ođlu uzun boylu sarı bıyıklı Ahmed veled-i Mustafa

sene 20

eyyâm 20

_____ 30

Diđer ođlu sabiyy-i sagir Mehmed veled-i Mustafa

sene 5

eyyâm 20

_____ 30

Zevcesi Tuti Hatun bint-i Mustafa

sene 48

eyyâm 20

_____ 30

Kızı sabiye-i sagire Hanife bint-i Mustafa

sene 8

eyyâm 20

_____ 30

/metin bozulmuştur/

Hâne-i Delik

2

Orta boylu kumral bıyıklı Salih veled-i Bego

sene 35

eyyâm 20

_____ 30

Zevcesi Ayşe Hatun bint-i Süleyman

sene 32

eyyâm 20

_____ 30

Kızı sabiye-i sagîre Ayşe bint-i Salih

sene 5

eyyâm 20

_____ 30

Toplam
/metin bozulmuştur/

Hâne-i Karacik

3

Uzun boylu sarı sakallı Murat veled-i Hasan

sene 4²⁷

eyyâm 20

_____ 30

Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Hasan veled-i Murad

sene 25

eyyâm 20

_____ 30

Diğer oğlu orta boylu şâbb-ı emred Salih veled-i Murad

sene 15

eyyâm 20

_____ 30

Evveli oğlu[...]veled-i Murad

sene 6

eyyâm 20

_____ 30

²⁷ Вероватно 40.

Zevcesi Müşfika Hatun bint-i Abdüllah

sene 35

eyyâm 20

_____ 30

Kıısı sabiye-i sagîre Ayşe bint-i Murad

sene 3

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 160

Hâne-i Durakovik

4

Orta boylu sıyah bıyıklı Salih veled-i Durak

sene 25

eyyâm 20

_____ 30

Vâlıdesi Hayriye Hatun bint-i Feyzi

sene 40

eyyâm 20

_____ 30

Kız karındaşı Gülbe bint-i Durak

sene 26

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 90

Cemâ'at-ı Sokollu

Kariye-i Cendik tâbi' Sokollu

Hâne-i Başık

Orta boylu kumral bıyıklı Agan veled-i Bayram

sene 40

[...]

Ođlu sabiyy-i sagîr Mehmed veled-i Agan

sene 6

eyyâm[...]

[...]

Diđer ođlu sabiyy-i sag[...]

Kariye-i Manaluka tâbi' Javallu (?)

Hâne-i Moşan Lazovik

2

Uzun boylu kumral sakallı Moşan veled-i Abdullah

sene 45

[...]

Ođlu sabiyy-i sagîr Salih veled-i Moşan

sene 1

eyyâm 20

[...]

Zevcesi Ayşe Hatun bint-i İbrahim

sene 40

eyyâm 20

_____ 30

Toplam 90

Nüfûs

87

Toplam 2.587

Yetmiş dokuz senesi Haziranın ibtidâsından yirminci gününün nihâyetine kadar işlemiş olan yirmi günlükUjiçe mühâcirlerin yevmiyyeleri olarak ber vech-i

bâlâ iki bin beş yüz seksen yedi buçuk gurûş Çelebi Pazarı kazâsı mâl sandığından tamâmen ve kâmilen mühâcerîn-i merkumûna îfâ olunmuş olduğunun beyân muarızında işbu bâlâsı defterli mazbata-yı âcız-ânemin tanzîm ve takdîme cür'et kılındı ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men leh-ül-emrindir.

Fî 12 Muharrem 280

Fî 20 Haziran 279

A'zâ Mileta Hıristiyan

A'zâ Mehmed Sa'id

A'zâ Lütfüllah

A'zâ mühür okunaksız

A'zâ Murad Beğ köyde bulunduğu

E-d-dâielmaî Ahmed Hamdi

E-d-dâî E-n-nâib Seyyid Mustafa

Bende-i müdür-i kazâ-yı Çelebi Pazarı Mehmed Selim

Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методиј

Ориентална архивна колекција

Фонд 198 А

Архивна единица 200

Оригинал

Превод

Он

Главномандујућем ејалета Босна, овенчаном величином

Ово је дефтер дневница ужичких мухаџира који се налазе у Челеби-пазару, које се односе на време од 1. до 20. јуна 1863. године, које се обзнањују на следећи начин:

Махала Хункјарије

Кућа Бешировића

1

Хафиз Хасан-ефендија, средњег раста, жутих бркова, Јусуфов син
година 31
дана 20
_____ 30

Његов брат, Хусеин, средњег раста, жутих бркова, Јусуфов син
година 28
дана 20
_____ 30

Супруга Ајше кадуна, Исмаилова кћи
година 17
дана 20
_____ 30

Његова сестра [...] ²⁸[Јусуfoва кћи] ²⁹
година 28
дана 20
_____ 30

Друга сестра Девлије, Јусуfoва кћи
година 29
дана 20
_____ 30

²⁸ Оштећено.

²⁹ Вероватно, мада је на том месту документ оштећен.

Друга сестра Пенбе, Јусуфова кћи

година 23

дана 20

_____ 30

Ханифе, кћи друге сестре, Мустафина кћи

година 12

дана 20

_____ 30

Укупно 210

Кућа Карахоџића

2

Мехмед Емин-бег, средњег раста, светлокестењасте браде, Јусуфов син

година 40

дана 20

_____ 30

Супруга Шефика кадуна, Османова кћи

година 40

дана 20

_____ 30

Син Мустафа, средњег раста, паперјастих бркова, Еминов син

година 16

дана 20

_____ 30

Други син Ибрахим, средњег раста, Еминов син

година 15

дана 20

_____ 30

Укупно 120

Кућа Бешировића

3

[...]³⁰

Мајка Салиха кадуна, Хасанова кћи

[...]³¹

Супруга Емине кадуна, Османова кћи

година 30

дана 20

_____ 30

Братаница Асифа, кћи [...]³²

Средњег раста, светлокестењасте [...]³³ од рођака, Мустафин син

Кућа Бабаахметагића

6

Мустафа, средњег раста, светлокестењастих бркова, Мехмедов син

година 29

дана 20

_____ 30

Махала Хасан-бег

Кућа Цака

1

Шабан, висок, светлокестењастих бркова, друго име Хусеин

година 30

дана 20

_____ 30

³⁰ Оштећено.

³¹ Оштећено.

³² Оштећено.

³³ Оштећено.

Супруга Зафире кадуна, Салихова кћи

година 20

дана 20

_____ 30

Кћеркица Фатма, Шабанова кћи

година 1

дана 20

_____ 30

Укупно 90

Махала Синан-војвода

Кућа [...] ³⁴

1

Ханифе кадуна, Омерова кћи

година 40

дана 20

_____ 30

Кћи Дервише, Салихова кћи

година 17

дана 20

_____ 30

Укупно 60

Кућа Ахметовића

2

Мустафа, средњег раста, жутих бркова, Ахмедов син

година 45

дана [...] ³⁵

[...] ³⁶

³⁴ Без наведеног имена.

³⁵ Оштећено, вероватно 20.

³⁶ Оштећено, вероватно 30 као и у осталим случајевима.

Његов син Ахмед, висок, жутих бркова, Мустафин син
година 20
дана 20
_____ 30

Други синчић Мехмед, Мустафин син
година 5
дана 20
_____ 30

Супруга Тути кадуна, Мустафина кћи
година 48
дана 20
_____ 30

Кћеркица Ханифе, Мустафина кћи
година 8
дана 20
_____ 30

[...] ³⁷

Кућа Делића

2

Салих, висок, светлокестењастих бркова, Бегов син
година 35
дана 20
_____ 30

Супруга Ајше кадуна, Сулејманова кћи
година 32
дана 20
_____ 30

³⁷ Оштећено.

Кћеркица Ајше, Салихова кћи

година 5
дана 20
_____ 30

Укупно
[90]³⁸

Кућа Карацића

Мурат, висок, жутих бркова, Хасанов син

година 4³⁹
дана 20
_____ 30

Син Хасан, висок, паперјастих бркова, Муратов син

година 25
дана 20
_____ 30

Други син, голобради Салих, средњег раста

година 15
дана 20
_____ 30

Први син, [...] ⁴⁰, Муратов син

година 6
дана 20
_____ 30

Супруга Муштика кадуна, Абдулахова кћи

година 35
дана 20
_____ 30

Кћеркица Ајше, Муратова кћи

година 3
дана 20
_____ 30

Укупно 160

³⁸ Оштећено, вероватно 90.

³⁹ Треба да стоји 40 или више, али је очигледно грешком уписано 4.

⁴⁰ Оштећено.

Кућа Дураковића

4

Салих, средњег раста, жутих бркова, Дураков син

година 25

дана 20

_____ 30

Мајка Хајрије кадуна, Фејзијева кћи

година 40

дана 20

_____ 30

Сестра Гулбе, Дуракова кћи

година 26

дана 20

_____ 30

Укупно 90

Џемат Соколу Село Чендић, припада Соколуу

Кућа Башића

Аган, средњег раста, светлокестењастих бркова, Бајрамов син

година 40

[...] ⁴¹

[...] ⁴²

Синчић Мехмед, Аганов син

година 6

дана [20] ⁴³

[30] ⁴⁴

Други синчић [...] ⁴⁵

⁴¹ Оштећено, вероватно 20.

⁴² Оштећено, вероватно 30.

⁴³ Оштећено, вероватно 20.

⁴⁴ Оштећено, вероватно 30.

⁴⁵ Оштећено.

Село Залука, припада Жевали [?!]

Кућа Мошана Лазовића

2

Мошан, висок, светлокестењасте браде, Абдулахов син

година 45

[20]⁴⁶

[30]⁴⁷

Синчић Салих, Мошанов син

година 1

дана 20

[30]⁴⁸

Супруга Ајше кадуна, Ибрахимова кћи

година 40

дана 20

_____ 30

Укупно 90

Лица 87

УКУПНО 2.587⁴⁹

Као што горе стоји, из благајне кадилука Челеби Пазар у целини је мухацирима из Ужица исплаћено 2.587,5 гуруша као дневнице од почетка до 20. дана јуна 79. године (1863). Одважио сам се да свој понизни записник са горњим дефтером припремим и да га поднесем, а свакако је заповест на ономе ко заповеда.

⁴⁶ Оштећено, вероватно 20.

⁴⁷ Оштећено, вероватно 30.

⁴⁹ Оштећено, вероватно 30.

⁴⁹ Гуруша.

29. јуна 1863. (по Грегоријанском календару)

Члан Милета хришћанин⁵⁰

Члан Мехмед Саид

Члан Лутфулах

Члан [...] ⁵¹

Члан Мурат-бег је био у селу

Позвани члан мудри Ахмед Хамди

Заменик позваног члана Сејди Мустафа

Мехмед Селим, управитељ кадилука

⁵⁰ Вероватно представник хришћанског православног милета у локалном меџлису.

⁵¹ Печат нечитак.

**Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ
Mirjana O. MARINKOVIĆ**

**CENSUS OF THE MUSLIM POPULATION RESETTLED FROM
UŽICE TO ROGATICA IN 1863**

Summary

Based on provisions of the Conference in Kanlica of 1862, the Muslim population of Užice and Soko that refused to subjugate to the Principality of Serbia had to move to the area under direct Ottoman rule. A large number of Muslims of Serbian origin from Užice moved to Bosnia, primarily to its eastern part and Sarajevo, including some places of Bosanska krajina. A group of them, who were doubtless the poorest, found themselves in 1863 in Rogatica (kadiluk Čelebi-pazar) and lived on state benefits. The census, carried out by Mehmed Selim, administrator of kadiluk Čelebi-pazar, recorded by person all resettled muhajjirs and their physical appearance, including the amount of monetary aid for each of them. The entire census is presented in the paper, in Turkish and Serbian.

Keywords: Ottoman Empire, Principality of Serbia, Užice, Rogatica, resettlement, census.

Чланак примљен: 29. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 07. 2015.